

УДК 81'282

DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-6

ГРОМКО Т. В.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ГОВІРКА ЯК МОВНА СИСТЕМА В МЕТАМОВІ ЛІНГВІСТИКИ

Стаття присвячена теоретичному удокладненню говірки як мовної системи в метамові лінгвістики. Установлені такі ознаки системи говірки, як структурність, нормативність, системність організації тощо, що подібні до мовної системи загалом. Структура говірки як мовної системи може бути реалізована в описі її лінгварію.

Ключові слова: лінгвістика, діалектологія, говірка, мовна система, ідіомема, ідіомологія, говірколінгварій.

HROMKO T.

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

IDIOM AS A LANGUAGE SYSTEM IN METAMOLOGICAL LINGUISTICS

The study of idiom as a separate unit by Ukrainian scholars marks the beginning of its general linguistic interpretation. In this regard, it is established that the completeness of fixing its linguistic data (e.g. corpus approach), verification of linguistic fact and modern methodological approach to it based on models and generalizations will provide from specialized to interscientific interpretation of idiom in the system of language knowledge. Idiom as a language system has a number of features - structure, normative, systematic organization, etc. - similar to the language system in general, which is determined by the internal laws of the idiom, dialect norm or immanent essence of language. The idiom system organizationally consists of units - the idiomemes - significant units of speech as linguistic facts. To study them, it is appropriate to allocate a special section of dialectology - idiomology, which is devoted to a comprehensive study of speech as a language system with all its conceptual apparatus in metalanguage linguistics, methodology and empirical fund. The fixation of idiom data cannot be differential or in some way limited by other factors. The scientific approach is provided only by the completeness of fixing the vocabulary of the dialect in a certain period. Based on substance, the structure of the idiom system is a comprehensive network of relations between all its elements at different language levels (phonetic, grammatical, lexical). The structure of idiom as a language system can be realized in the description of speech linguistics in the context of monodialectal research, which is, on the one hand, a way to justify its status as a unit of dialect microsystem, and on the other - to clarify its ontological features and pragmatics of speech as a language system in metalanguage linguistics.

Key words: linguistics, dialectology, speech, language system, idiom, idiomology, idiom linguistics.

Постановка проблеми. Загальнотеоретична проблематика говірки в діалектологічній науці та й у мовознавстві в цілому є об'ємною і різноманітною, науковомісткою і теоретично значимою. Сутнісні характеристики цього мовного феномену в їх цілісній і загальній сукупності увиразнюють поняття «говірка» в метамові лінгвістики і в системі лінгвістичного знання загалом. Зрозуміти сутність говірки як особливого явища – це значить усвідомити її головну функцію і ті численні наслідки такого розуміння, які вона викликає. А це зводиться до розуміння особливостей внутрішньої структурної організації говірки в усіх складних взаємовідносинах її складових, до розгляду мовних узусів і конкретних форм їх існування в окремому суспільстві, до ознайомлення з формами впливу на говірку з боку зовнішнього середовища і з рушійними силами її розвитку та історичними змінами мови.

Аналіз останніх досліджень. У контексті української мовознавчої історіографії говірка окреслюється дослідниками в міру становлення діалектологічних студій, починаючи з другої половини XIX ст. Перші ґрунтовні підходи до її статусу в діалектології сягають середини XX ст. (див. [4, с. 79]). На сьогодні бачення говірки як окремої одиниці в лінгвістичній науці досі чекає свого дослідника. Між тим, окремі положення українських науковців не лише закладають підґрунтя через екстраполяцію емпіричного матеріалу, говіркових мовних даних, а й можуть претендувати на т. зв. «українську частку» в загальнолінгвістичній інтерпретації поняття «говірка».

Так, ще в 90-х роках XX ст. проф. І. Г. Матвіяс підніс проблему послідовного застосування загальних назв діалектних територіальних одиниць [10], зазначаючи протиставлення вільному їх трактуванню кодифікацією в науковій літературі. Кваліфікуючи говірку як діалектну макросистему, «міжнародне – мікродіалект», а говір – субдіалект в ієрархії діалектних територіальних одиниць, українські мовознавці традиційно визначають говірку лише в контексті української діалектної системи. Учений зазначав, що «практика наукової роботи загалом вимагає розрізняти загальнолінгвістичну і власне діалектологічну термінологію» [10, с. 3]; у процесі поглибленого діалектологічного студювання (очевидно, йшлося про діалектологію в контексті лінгвістичної науки) «застосування дослідником тих чи інших термінів на позначення територіальних діалектних одиниць може залежати від наукової концепції автора» [10, с. 6].

За спостереженнями вчених на початку XXI ст., у діалектології як галузі мовознавства «упродовж останніх десятиріч найбільших змін зазнав термін *говірка*» [4, с. 48]. К. Д. Глуховцева у статті «Говірка як об'єкт діалектологічних досліджень» [1] подає особливості вивчення говірок з урахуванням говіркових явищ. Між тим, емпіричний (збір матеріалу і документація говіркового мовлення), описовий (класифікація та аналіз мовних явищ) та тлумачний (пояснення двох перших) діалектографічні методи дослідниками кваліфікуються як взаємопов'язані [9, с. 249], а відтак не лише перспективною ділянкою наукової роботи у плані

мовознавчого термінологічного апарату, а й «уніфікацією опису» [2, с. 154] та «стратиграфією дослідження говірок в Україні» [11, с. 79], узагальненням сучасного наукового пізнання, створення діалектної картини світу тощо.

Однак не лише в українському мовознавстві, а й у лінгвістиці в цілому всебічного визначення говірки досі ще не одержано, адже лише повнота фіксації мовних її даних (наприклад корпусний підхід), верифікація мовного фактажу й сучасний методологічний підхід до нього на основі моделей та узагальнень забезпечать від вузькофахової до інтернаукової інтерпретації говірки в системі знань про мову.

Формулювання мети і завдань. Мета нашого дослідження – теоретичне осмислення говірки як мовної системи в метамові лінгвістики.

Виклад основного матеріалу. У наш час звернення до говірки як об'єкта лінгвістичного дослідження зумовлюється різними чинниками:

1. Діалектологічна наука наших днів просякнута переглядом внутрішніх параметрів, зокрема й говірки як реальної діалектної одиниці.

2. В українському мовознавстві намітився поштовх діалектологів на всебічний опис українських говірок.

3. Українська діалектологія має значну кількість розвідок, які певною мірою є фрагментами повного опису говірки.

4. Виокремлення говірки як окремого об'єкта в діалектній системі мови важливе на рівні метамови діалектологічної науки.

Теоретичне студіювання говірки через такий ряд призм українського мовознавства обіцяє уобразити її як окрему мовну систему (в усій її специфіці) в метамові лінгвістики [7, с. 449], обґрунтувати її статус як одиниці діалектної мікросистеми, а також з'ясувати її онтологічні ознаки. На тлі сучасного лінгвістичного системного підходу до мови, інтерпретація говірки як мовної системи є прагматичним твердженням, адже мова, за визначенням лінгвістів, є «системою підсистем» [3, с. 3], і виступає феноменом, що має рівневу організацію, а її елементи закономірно взаємопов'язані і цим самим встановлюють зв'язок між рівнями мови. Такі засади не лише формулюють визначення поняття «говірка», але й призначені для розв'язання ряду проблем, щодо статусу метамови діалектологічної науки, зокрема понять – функція, мовна система, структурна одиниця, явище, система, – що пов'язані з баченням місця говірки в діалектологічній парадигмі лінгвістики.

Говірка як мовна система за реляційними ознаками інтерпретується, з одного боку, як «системне явище, що «піддається» системному аналізу мови» (Т. В. Гамкрелідзе [13]). Інше бачення говірки полягає у відбитті системних тенденцій мовного розвитку, тобто у реалізації т. зв. трансформи правової системи (слов'янської мовної спільності) (Г. А. Климов [8]).

Для наукової інтерпретації говіркових даних недостатнім є часткове вивчення її фактажу, а вичерпність опису говірки як системи можлива на максимально повному наборі її мовних одиниць і явищ [6, с. 26], що зводиться до лінгварію як субстанції не лише для типологічного представлення говіркових мовних даних, а й для теоретичних досліджень метамови діалектології. Останній може розглядатися як системна основа для уявлення про загальну структуру говірки на синхронному етапі розвитку мови. Адже саме науковий рівень дослідження говірки і полягає в логічно організованій системі її опису (єдине концептуальне ціле), а не в укомплектуванні набору окремих типологічних фактів, адже аксіоматичним є твердження: без системності немає науки.

В історії мовознавства уявлення про мовну систему змінювалося внаслідок уточнення й поглиблення самого поняття «система». У наш час термін *мовна система* вживається у двох значеннях: 1. У вузькому значенні це закономірно організована сукупність однорідних елементів одного рівня; 2. У широкому тлумаченні мовна система – це закономірно організована сукупність рівнів («підсистем», «окремих» систем); у цьому сенсі мову називають системою систем (хоч точніше було б говорити про систему підсистем) [3, с. 6].

Говірка як мовна система, безперечно, підходить до другого визначення. При цьому має такі ж систематичні ознаки, як і мова:

1) відносна неподільність елементів системи;

2) ієрархічність системи;

3) структурність системи.

Безпосередній розгляд цих ознак показує, що, подібно до мовної системи загалом, 1) елементи говіркової системи є неподільними в її межах, можуть піддаватися подальшому членуванню, однак для інших завдань, а відтак і становити інші системи. Так, фонетична система говірки складається із певної системи звуків, тобто можна говорити про мовну систему фонетики і т. д., елементи потенційно подільні в мові. Проте в говірковій системі при розмежуванні диференційних явищ і літературних відповідників маємо справу з неподільними елементами говірки; 2) потенційна подільність говіркової системи, іншими словами її ієрархічність, дозволяє або розчленування цієї мовної системи на ряд інших систем (підсистем), або входження її як елемента до ширшої мовної системи; 3) структурність говіркової системи полягає у способі організації, зв'язках або відношеннях між елементами, що й визначає її систематизувальну функцію.

Подібно до мови говірка має систему й норму. Говіркова система через вичерпність усного мовлення репрезентує можливості мови. «Усе дійсно індивідуальне, що не впливає з мовної системи, що не закладене

в ній потенційно, не знаходячи собі відгуку й навіть розуміння, безповоротно гине» [12, с. 164]. Так визначається і говіркова норма.

Говірка є мовною системою і з огляду на інші аспекти. Поняття системності в говірковій системі є градуальним, тобто припускає різний ступінь організації її системи. Так, будь-яка говіркова одиниця – ідіомема – значуща одиниця говіркового мовлення як мовний факт, що входить до говірки як мовної системи, гетерогенної за онтологічним статусом. Лінгвістичний опис системних змін в говірці на синхронічному рівні на значному фактичному матеріалі може з'ясувати їх зумовлення – внутрішніми закономірностями ідіому, діалектною нормою чи іманентною сутністю мови. Для вивчення ідіомем доречним є виділення спеціального підрозділу діалектології – ідіомології, присвячена всебічному дослідженню говірки як мовної системи з усім її понятійним апаратом в метамові лінгвістики, методологією та емпіричним фондом (пор. із запропонованим П. М. Лизанцем терміном на позначення діалектології в цілому – «говіркознавство» [9, с. 248]).

Виходячи з наукового виділення трьох атрибутів мовної системи – структури, субстанції й функції, – говірка як мовна система постає в нашій інтерпретації цілісним сполученням певної структури з певною субстанцією, яке виконує певну функцію. Ця трихотомія «субстанція – структура – функція» в говірковій системі реалізується в таких напрямках: субстанція – матеріальне вираження мовних одиниць, усіх елементів мовлення. Фіксація говіркових даних не може бути диференційною чи певним чином обмеженою іншими факторами. Науковий підхід при цьому забезпечується лише повнотою фіксації словникового складу говірки в певний період. Базована на субстанції, структура говіркової системи – це всебічна сітка відношень між усіма її елементами на різних мовних рівнях (фонетичному, граматичному, лексичному).

Структура говірки як мовної системи може бути частково реалізована на синхронічному рівні в дескрипції (описі певного говірколінгварію), а у повній мірі – в монографічному описі окремої говірки як вичерпному аналізі говіркового матеріалу від дослідження етимології та динаміки мовних одиниць до лінгвогеографічних паралелей мовних явищ, від студій синхронічного рівня до актуалізації основних функцій та ролі ідіомем у мові (стилістичне маркування) тощо.

Указані властивості мови загалом в говірці як мовній системі вказують на те, що загальний системний принцип організації говірки не виключає як відтворюваності загальномовних закономірностей, так і незалежності системи говірки. За таких умов є підстави передбачати, що розвиток говірки може відбуватися за своїми власними внутрішніми законами. Усебічне дослідження властивостей говірки, пов'язаних з її системним характером, на діахронічному та синхронічному рівні, і становить предмет окремого дослідження – монографічний опис говірки. Синхронічний опис (дескрипція) мовних даних говірки, що систематично класифікує виражальний ресурс говірки.

Говірка визначається в діалектній системі і мовній системі взагалі як функціональна одиниця. Рівень мовної системи – це клас однорідних одиниць, що має один ступінь функціональної складності і виконує одну функцію. Якщо на функціональному рівні в діалектології розрізняються поняття «говірка», «діалектна мова» та «діалектизм», то мова може йти про виділення також мовних рівнів у говірці.

Теоретичне обґрунтування вимагає порівняльної характеристики говірки і літературної мови. Між ними існує чимало спільних та відмінних рис. Передусім їх відрізняють форми існування: усна – говірка, писемна і усна – літературна мова. Однак усні висловлювання завжди можна відтворити на письмі, при цьому зберігаються структурні семантичні особливості (наприклад, фонетичне оформлення, морфолого-синтаксичні та місцеві явища). Приклади такого вияву відображені в записках, зроблених мовцями: записки, листи, рецепти страв, об'яви тощо. Спільною рисою є їхній семіотичний характер. Так, передумовою мови є мислення. Однак інтенція мовця як представника говірки, на відміну від мовця літературного мовлення, реалізується миттєво, без т. зв. нормативізації лексичного, граматичного та фонетичного ладу.

Об'єднує ці системи мов системний характер, але літературна мова – замкнута система, що має чіткі межі, нормативізацію, а говірка – відкрита, не має чітких меж, не підпорядкована діалектній нормі. Відповідно, якщо у говірці реалізується первинна моделювальна система, тобто мова у її спонтанному вигляді, а літературна мова – вторинна моделювальна система, то це різні ступені сублімації явища, що підкреслює антологічну відмінність між ними.

Мовну систему вивчає традиційна лінгвістика. Обидві мовні форми системи – говіркова і літературна – мають мовну природу. Говірка – це жива народна мова. Літературна мова – це унормована, формалізована загальнонародна мова. Діалектна мова має багато спільного з літературною мовою. Специфіка діалектної мови полягає у особливостях мовної системи говірок.

З погляду синхронії говірка слугує фактологічною базою для літературної мови, а з погляду діахронії – її репертуар підтверджує / спростовує сподівання істориків мови, сприяє вирішенню проблем історії та культури, розв'язання питань етно- і глотогенезу.

Сучасний стан діалектології потребує урахування в описі говіркових систем не лише суто лінгвістичних параметрів, а також психологічних, когнітивних, прагматичних тощо. Внутрішній розвиток діалектології як мовознавчої науки зумовив виокремлення говірки як цілісної багаторівневої одиниці і потребу комплексного всебічного вивчення. Спостережена в сучасній лінгвістиці тенденція до монографічного опису окремих мовних угруповань, ідіомів передбачає такого типу й опис говірки в контексті монодіалектного дослідження, що є, з одного боку, способом обґрунтування її статусу як одиниці діалектної

мікросистеми, а з іншого – з'ясування її онтологічних ознак та прагматики говірки як мовної системи в метамові лінгвістики.

Висновки. Вивчення говірки як окремої одиниці українськими науковцями закладає початок її загальнолінгвістичній інтерпретації. У цьому напрямку встановлено, що повнота фіксації мовних її даних (наприклад корпусний підхід), верифікація мовного фактажу й сучасний методологічний підхід до нього на основі моделей та узагальнень забезпечать від вузькофахової до інтернаукової інтерпретації говірки в системі знань про мову.

Говірка як мовна система має ряд ознак – структурність, нормативність, системність організації тощо, – подібних до мовної системи загалом, що визначається внутрішніми закономірностями ідіому, діалектною нормою чи іманентною сутністю мови. Виділення основних атрибутів мовної системи – структури, субстанції й функції говірки підтверджує інтерпретацію її як цілісного сполучення на основі елементів різних мовних рівнів (фонетичному, граматичному, лексичному). Структура говірки як мовної системи може бути реалізована в описі її лінгварію.

Література

1. Глуховцева К. Д. Говірка як об'єкт діалектологічних досліджень. Діалектологічні студії. 4 : Школи, постаті, проблеми / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2004. С. 262–274.
2. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок : монографія. Луганськ: Альма-матер, 2005. С. 154–269.
3. Глушенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М., Рябініна І. М. Мова як система. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 132 с.
4. Гримашевич Г. І. Сучасна діалектологічна термінологія. Матеріали Міжвузівської науково-практичної конференції «Проблеми комплексного підходу до вивчення термінологічної лексики у спеціалізованому вищому навчальному закладі (термінологічне словотворення)». (2013). С. 46–50. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/15100> (дата звернення 10.03.2021).
5. Громко Т. В. Розвиток та внормування моноговіркових дескрипцій в українському мовознавстві (друга половина ХХ ст.). Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. Черкаси : Вертикаль, видавець С. Г. Кандич, 2020. Вип. 28. С. 73–83.
6. Громко Т. Система говіркових явищ в монодіалектних описах. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Луцьк, 2020. Вип. 3(407). С. 24–28.
7. Громко Т. Увіраження дефініції говірки в сучасній українській діалектології. Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кропивницький : Видавництво «КОД», 2020. Вип. 178. С. 446–451.
8. Климов Г. А. Типология языков активного строя. Москва: Наука, 1977. 320 с.
9. Лизанець П. Діалектологія як наука сучасного модерного мовознавства. Діалектологічні студії. 3. Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Львів, 2003. С. 247–256.
10. Матвіяс І. Г. Деякі питання термінології в українській діалектології [в:] Українська діалектна лексика. Київ: Наукова думка, 1987. С. 3–9.
11. Остап Л., Остап Р. Лексика села Стриганці як об'єкт лексикографічного опрацювання. Д. 1 (ДАВАТИ – ДВІЙНИЙ). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnufm_2013_1_20 (дата звернення: 10.03.2021).
12. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград: Наука, 1974. С. 24–39.
13. Gamkrelidze Th.V., Kiknadze Z., Shaduri I., Shengelaia N. A Course in Theoretical Linguistics თეორიული ენათმეცნიერების კურსი (მეორე გამოცემა). Tbilisi: «Tbilisi University Press», 2008. 796 p.

References

1. Hlukhovtseva K. D. Hovirka yak ob'iekt dialektolohichnykh doslidzhen. Dialektolohichni studii. 4 : Shkoly, postati, problemy / vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei. Lviv, 2004. S. 262–274.
2. Hlukhovtseva K. D. Dynamika ukrainykykh skhidnoslobozhanskykh hovirok : monohrafiia. Luhansk: Alma-mater, 2005. S. 154–269.
3. Hlushchenko V. A., Ledniak Yu. V., Ovcharenko V. M., Riabinina I. M. Mova yak systema. Kyiv: Tsentri uchbovoi literatury, 2011. 132 s.
4. Hrymashevych H. I. Suchasna dialektolohichna terminolohiia. Materialy Mizhvuzivskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problemy kompleksnoho pidkhodu do vyvchennia terminolohichnoi leksyky u spetsializovanomu vyshchomu navchalnomu zakladi (terminolohichne slovotvorennia)». (2013). S. 46–50. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/15100> (data zvernennia 10.03.2021).
5. Hromko T. V. Rozvytok ta vnormuvannia monohovirkovykh deskryptsii v ukrainskomu movoznavstvi (druga polovyna KhKh st.). Movoznavchyi visnyk : zb. nauk. pr. Cherkasy : Vertykal, vydavets S. H. Kandych, 2020. Vyp. 28. S. 73–83.
6. Hromko T. Systema hovirkovykh yavyshevch v monodialektnykh opysakh. Naukovyi visnyk Skhidnoieuropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Serii: Filolohichni nauky. Lutsk, 2020. Vyp. 3(407). S. 24–28.
7. Hromko T. Uvyraznennia definitsii hovirky v suchasni ukrainskii dialektolohii. Naukovi zapysky. Serii: Filolohichni nauky (movoznavstvo). Kropyvnytskyi : Vydavnytstvo «KOD», 2020. Vyp. 178. S. 446–451.
8. Klimov G. A. Tipologiya yazykov aktivnogo stroya. Moskva: Nauka, 1977. 320 s.
9. Lyzanets P. Dialektolohiia yak nauka suchasnoho modernoho movoznavstva. Dialektolohichni studii. 3. Zbirnyk pam'iaty Yaroslavy Zakrevskoi. Lviv, 2003. S. 247–256.
10. Matviias I. H. Deiaki pytannia terminolohii v ukrainskii dialektolohii [In:] Ukrainska dialektna leksyka Kyiv: Naukova dumka, 1987. S. 3–9.
11. Ostash L., Ostash R. Leksyka sela Stryhantsi yak ob'iekt leksykohrafichnoho opratsiuvannia. D. 1 (DAVATY – DVIINYI). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnufm_2013_1_20 (data zvernennia: 10.03.2021).

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnufm_2013_1_20 (data zvernennia: 10.03.2021).

12. Shcherba L. V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost'. Leningrad: Nauka, 1974. S. 24-39.

13. Gamkrelidze Th. V., Kiknadze Z., Shaduri I., Shengelaia N. A Course in Theoretical Linguistics თეორიული ენათმეცნიერების კურსი (მეორე გამოცემა). Tbilisi: «Tbilisi University Press», 2008. 796 p.